

Unitarius káté nyomorgatása az orthodox uralom idején.

A református vallás a régi boldog időben Kálvintól tanult szabad nyíltsággal mondta ki az ellenfélt elítélő véleményeket. Ezért nem tetszett a katolikusoknak pl. heidelbergi kátéjok, melynek 30. 57. és 80. kérdésében nem éppen a keresztyén türelem szólamlík meg a pápa hitvallói ellen. Eltiltották azért ezt a közhasználatból s az eredetihez hiven való kinyomtatását sokáig nem engedték meg. Hiában mentették ref. aai magukat, hogy a kifogás alá eső egyik hely nem más, mint III. Frigyes pfalzi választó fejedelem böles vélekedése.

Az unitáriusok már kezdetben igazi keresztyénies kimélttel tárgyalták a nép és a tanulók számára nyomtatott könyveikben az apostoli vallás hittételeit s az eltérő hitelveket azokban sehol nem is érintették.

Mégis a heves ellenpártiak Kálvintól örökölt féltékenységgel, mondhatni irigykedéssel, fölötte igen vigyáztak az unitárius hit mikénti tanítására. A hol csak tehették, ellene mondtak s elnyomták testvér felekezetöket. Végre hatalomhoz jutva, hatalmukat arra használták fel, hogy megakadályozzák protestáns hitfeleik boldogulhatását: a vallásos könyvek nyomtatását mindinkább megnehezítették s az orthodox papok censurájától tették függővé. Végre is a napi veder bortól tulságosan megokosodott Apaffi Mihály idejében merőben el is tiltották az unitáriusokat a hitbeli kérdések tudományos vizsgálásától és a vallást érdeklő könyvek kiadásától.

Egy régi, sok mindenen átment unitárius könyvre esék a mult sz.-ban tekintetem, melyről azt állítják, hogy a Konez Boldizsár szerzeménye. Azé a püspöké, ki a legnagyobb pusztulások után, Apaffi nyugalmasabb idejében, volt az unitáriusok

éber, mindenre felvigyázó főpásztor. A figyelmet felkeltő könyv címlapja im ez:

CATECHESIS, az az: Keresztényi Vallásra való tanítás. Melly Az Erdélyben lévő Unitária Ecclesiáknak és Scholáknak szuekségekre mostan ki botsátattot. KMITA ANDRASNE koeltségével. KOLOSVARATT. Az Unitária Ecclesia Typusival, Anno 1698. 12r. A—E=5 ív=60 számozatlan levél.

Két külön kiadás fekszik előttünk, melyek közül Szabó Károly a Régi Magyar Könyvtár I-ső ktében 1522. sz. alatt csak az újabbnak látszót írta le nem éppen szörszálhasogató pontossággal. E kiadás címlapja ugyanis ez:

CATECHESIS. AZ AZ: KERESZTÉNYI VALLÁSRA való tanítás. Melly Az Erdélyben lévőe Unitária Ecclesiáknak és Scholáknak szuekségekre mostan ki botsátattott. KMITA ANDRASNE koeltségével. KOLOSVARATT. Az Unitária Ecclesia Typusival, Anno 1698. 12r. stb. (Mint fennebb.)

Ez utóbbi kiadás valamivel nagyobb és jobb papirra van nyomtatva. Az elő- és utólapon nincsen semmi ezífrázat. A betük hasonlók, de jóval kopottabbak, mint az előzőnél, melynek kivált garmond betűi feltűnően szép és új öntésűek s az egész kiállítása nagyobb csínnal történik.

Nyomatatása a két-egy műnek határozottan különböző időből való; bár annyira hű másai egymásnak, hogy csak gondosabb egybevetés győzhet meg a kétféle szedésről. A hol a régibb kiadásban a latin külsejű Christus áll, ott az újabban Kristust találunk, tehát közeledik a népies kiejtéshez. Mindkétféle kiadásban az E8. lap alján föl van téve: VEGE s mindkét példányban ezután még több reggeli és esteli könyörgés következik, a míg az E ív hátralevő lapjai velök egészen betöltetnek.

Kudora Károly is észrevette a két káté különböző nyomását s az egyiket utánnomásnak tartja.¹ Ugyane kátének még egy harmadik kiadása is előkerült a XVII. százdból. Szabó Károly könyve 1584. száma alatt írja le s utána veti:

„A Nemzeti Múzeum példányának címlapjára kézirattal jegyezve: Nyomatattott Brassóban 1740. Esztendőben“. — Én, mondja jeles bibliographusunk, XVII. századi nyomásnak s így, mint unitárius hittani könyvet, a kolozsvári nyomda termékének tartom“.²

¹ Magyar Könyvszemle. 1881. 243.

² Régi M. Könyvtár. I. 630.

Elnyomott sajtóviszonyok érdekes tanúbizonysága e több mint Janus-arcú könyv. Élt az unitarius egyház oly időben is, mikor a tanulók kezébe szánt legszükségesebb könyveket is nem lehetett világ elé bocsátaniok. Tiltva volt azoknak bárhol való kinyomtatása. Ilyenkor úgy segítettek magukon, a hogy lehetett. Titokban és nagy csendben nyomtatták ki az elkerülhetetlen műveket s vagy ki sem tették reájok a nyomtatás helyét és idejét, vagy az új kiadást a régibb és szabad idők példányai gyanánt tüntették föl.

Báthori István vajda tiltotta meg 1571-ben, egyik urának, Miksa királynak, példájára, az erdélyi könyvek szabad kiadását. Második még ennél is keményebb tilalom 1638-ban zárta el a világoosságtól az unitarius szabad szellemű könyveket. I. Rákóczi György orthodox fejedelem az eretnekkövező dézsi országgyűlésen ez üdvös törvényt hozatta:

„Ha az unitaria religiön levők közül a mostan eligazított recepta unitaria religiönak confessiója szerint könyveket írna is valaki; de azt kinyomtatni és kibocsátani az ország Fejedelmének híre nélkül semmiképen ne merészelje. Sub poena notae infidelitatis“.¹

Tehát felségsértés az unitáriusok elfogadott, törvényes hitvallása szerinti könyvnek is kiadása és ha a máshitú fejedelem tetszése és jóváhagyása nélkül merik kinyomtatni akár a külföldön is, fej- és jószágvesztéssel lakolnak.

Fölösleges itt rámutatni, hogy e kegyetlen törvény nem csak elrettentette a tudósokat a könyvirástól és kiadástól, hanem elrekesztette őket a külföldi hitrokonoktól is, a kikkel való levelezésüket a fejedelem kémekkel ellenőriztette. Azt mondanunk sem kell, hogy Rákóczi György nem lehetett ilyen kérdésekben szakértő, mert soha iskolába nem járt. Sehol biztos nyoma az ő szerzett ismereteinek. Csak bibliát ügyekezett forgatni, Bethlen Gábor példájára, ki szintén illiteratus volt.

Ugyanez a dézsi gyűlés azt is elrendelte, hogy a legközelebbi unitarius zsinaton egy confessiót állítsanak össze a kálvinista fejedelemtől megállapított hitelvek szerint. E confessio szerencsésen el is készült s tanítottak abból az iskolákban kisebb-

¹ Uzoni Fosztó István, Historia Ecclesiae Unitar. I. 562. Erdélyi Országgyűl. Emlékek. X. kt.

nagyobb pontossággal jó ideig; de nyomtatásban egy példányát sem ismerjük.

Csakhamar ezután a fejedelmeknek komolyabb gondjuk is akadt a vallásigazításnál. Sorban buktatták el egymást s csupán a szerencsésebb Apaffinak juttatták udvari papjai eszébe, hogy alattvalóinak a másvilági boldogságáról is Isten kegyelmessége után ő gondoskodjék. Püspöke unszolására 1670-ben meghagyta Kontz Boldizsár püspöknek, mutassa be az udvarnál a dézsi complanatio pontjai szerint készült unitarius confessiót.

Kontz Boldizsár teljes erejéből igyekezett megfelelni a magas helyről oly későn és váratlanul érkezett parancsolatnak. Ismervén a veszedelmet, mely a bigott fejedelem részéről egyháza békés nyugalomát fenyegeti, 1670 jun. 20-ra egybehívta Székelykeresztúr városába a közzsinatot. Itt a papság és nemes urak élénk érdeklődése mellett meghányták-vetették a rég elavult hitzikkelyeket, elfogadták és megerősítették a jónak találtakat s egy diszesen, nagy gonddal kiállított könyvecskében a zsinat főjegyzőjétől, Kövendi Mihály háromszéki esperestől, elküldötték mihamar Gyulafehérvárra, a hittudós fejedelmi udvar számára.

Sok ideig mind hiában vártak választ e sürgősen bekért hitvallásra. Végre az 1670 december havában összehívott országgyűléstől kértek engedélyt benyújtott confessiójuk kiadhatására. Ekkor a kérelem hátán a következő elmés resolútiót kapták alázatos kérésük teljesítése helyett:

Többet kellene ahhoz adni,
A dologhoz mélyebben is nyulni,
Ha ki kellene nyomtatatni.

A mi legszebb, beadott nem tetszett könyvüket sem adták vissza többé, úgy látszik tűzbe vetették, vagy elkobozták a hatalom jussán. Kéziratból tanították ezután is megmaradt hiveiket a földi és mennyei hatalmak tiszteletére.

Jánosfalvi Sándor István, a híres könyvkutató és gyűjtő unitárius pap, azt állítja, hogy nagy titokban s évszám nélkül Apaffi Mihály uralkodása alatt is kinyomtatták Konez Boldizsárnak a fejedelemhez beadott nagy katekézisést s példányait az 1689-iki dicsőszentmártoni zsinaton árulgatták.¹ Ha ez igaz,

¹ Sándor István kapta meg az 1620 körül kiadott legkisebb énekeskönyvet egy tanuló kezében. „Székely Sándor, Unitar. vallástört.“ cz. művére írt jegyzései 70—71. lapján szól a kátéről.

e mű alig lehet más, mint Szabó Károly Magyar Könyvtárának 1584. sz. alatt leirt s fennebb itt is ismertetett XVII. száz-beli név és hely nélkül megjelent nyomtatványa.

Néhány év mulva, mikor Isten elszólította a protestáns erdélyi fejedelmeket, letört a szarva az orthodox iránynak is. Mind az eddig elnyomott kath. s mind a folyton majdnem vérig bosszantott unitariusus rendek meg mertek emlékezni arról, hogy eddig a vallásszabadság hamis czime alatt csak a kalvinista és lutheranus atyafiaknak volt megengedve (a görögkeleti nem számított), hogy hitük szerint való könyveket bocsáthassanak a világ elé. Mindkét üldözött felekezet rendezni kérte a vallás ügyét s az unitariususok következő panaszukat terjesztették a kiküldött országos bizottság elé:

„Az unitaria religiónak az több religiókkal az unio szerint való egyarányu szabados exercitiuma nem volt számos időktől fogva. Annyira, hogy religióknban való gyarapodásra, abban való erősítettésekre való irásokat, kisdedeknek tanulására való catechesiseket, templomokban mondatni szokott énekeket kinyomattatni nem szabad, melynél mi lehessen nagyobb út religio elapadására, akárki megítélheti“.

„Illendő dolog azért, hogy ha a catholicus status a maga religiója exercitiumának akadályit elfordítani, az unio szerint való egyarányuságra hozni igyekeznek: tehát az unitariususoknak is ilyen nehéz és káros gravamenje tolláltassék. Legyen szabad nekik is, mint a (többi) három religiónak, maguk religiójuknak articulusai szerint való irásokat kinyomtatni“.

A megváltozott idők szellemében most már kedvezőbb választ nyertek panaszos folyamodásukra. Bánffy György kormányzó, Bethlen Gergely, Elek és Miklós etc. aláírásával ily határozatról értesültek:

„Anno 1692 die 24. Junii az unitariusus atyafiaknak ő kegyelmeknek Kolozsvárott 17-ma praesentis M. et Anni exhibeált Instantiájokban specificált scrupulussira való választételek és assecuratiójok az ide alább megirt személyeknek“:

„Az Typographiát ő kegyelmektől senki meg nem tiltotta: miért kéri? és miért nem élnek vele? Mi arra is szabadságot adunk s felszabadítjuk, hogy nyomtassanak, valamikor akarnak religiójukhoz tartozó könyveket és irásokat akármelyik erdélyi Typographián is, mint a többi religiók és (külföldről) be is hozathassanak“ etc.

Igy hangzott most a kormánytanács alkotmányos engedélye. Az országos bizottság is az unitarius egyház megkere-
sésére kedvezően válaszolt 1693 szept. 25.-én e szavakkal:

„A Typographia aránt a tavalyi assecuratióknak mellett mara-
dunk és leszen a mi Typographusunknak intimatiója, hogy ő
kegyelmeknek is nyomtasson, úgyszintén, mint más religióknak,
a mikor lehet. Mindazáltal ő kegyelmek is jól megvigyázzák:
olylan könyvet nyomtassanak, hogy se maguknak, se a nyom-
tatóknak búsulást ne szerezzenek vele.

A sokat szenvedett egyház azt felelte válaszában: „Meg-
nyugodtunk rajta“.¹

Ily előzmények után állították 1696 febr. 6.-án Danckából
hat vagy hét ezer forinton szerzett 3.-ik sajtójukat, melyhez
hosszas utánjárással is csak külföldön tudhattak hozzáférni. Egy
száműzött lengyel unitarius főember kolozsvári özvegye, Kmita
Andrásné, Vilhelm Krisztina segítő ki őket a sajtó megszer-
zésében s a míg a kölesönt letörlesztették, az özvegy nevé-
n működtették sajtójukat. Ezért áll e felirat az első könyveken:
„Kmita Andrásné költségével“. Férjét Kolozsvárt Lengyel
Andrásnak is hívták, azért látjuk némelyik könyven: „Lengyel
Andrásnénál“, vagy ezt: „Lengyel András özvegyénél“. A fon-
tosabb, tehát veszedelmesebb műveken azonban rendesen csak
ennyi állt: „Az Unitaria Ecclesia Typusival“. Talán csak azért,
hogy felmentsék Kmitánét a felelősség alól.

Az új sajtónak legfőbb gondja a rég nélkülözött egyházi
szer- és iskolai tankönyvek kibocsátása volt. Csakhamar ezek
sorában kiadták az Apaffi Mihály fejedelemnek már 1670-ben
bemutatott catechesist is, melyet Konez Boldizsár püspök szer-
kesztett volt. E mű részint szerzőjének tekintélye, részint az
eddigi kátékat mind felülmuló nagy terjedelme miatt a tanulóktól
„nagy catechesis“ nevet nyert. 1719-ben a papnövendékek
részére még latinra is lefordíttatván, még a mult százév elején
is használták mindkét alakjában a vallásoktatás kézi könyvéül
minden unitarius iskolában.² E nagy káté 1698 után 1700-ban
is megjelent.

1716-ban a piaczi székesegyház és minden hozzátartozó

¹ Uzoni Fosztó István, Historia Eccles. Unitariorum. I. 562—565.

² V. ö. Uzoni, Historia Eccl. Unitar. I. 562—7. Székely Sándor, Uni-
tarius vallástört. 141.

javadalom, a plebániához, mellette levő főiskola, a vidéken zálogban birt falvak, minden külső-belső javaknak erőszakos módon elvételével az unitariusokra az elnyomatás legszomorubb napjai virradtak. Két vagy három emberöltőn keresztül teljesen a vidéki nemesek s a világiak pártfogására szorultak s a legszükségesebb egyházi és iskolai kiadásokat is csak alig-alig tudták fedezni. Ily gyászidőkben, az egymást érő csapások között nehezen gondolhattak a „nagy catechesis“ újabb kiadására, mert még sajtójuk is idegen kézre került. Ezért nagyon valószínű, hogy 1716 előtt bocsátották ki már harmadszor s hogy a zaklatást érte elkerüljék, a régibb, 1698.-iki kiadást még legkisebb külsőségekben is a leghivebben utánozták.

Följegyzésre méltó, hogy az első évi, 1696.-iki nyomtatványok közt hangjegyekkel ellátott Lamentatiók, sőt a Passio is megjelent; az előbbiek a Batthyányi-Codex első prot. graduál szövege szerint — csak nem oly töredékesen. A Passiót ellenben a négy evangelista szerint kibővítették, mint ezt egykoru kottázott másolatból láttam, mert a nyomtatott példányok még Kénosi Töser János és Uzoni Foszó István idejében megvoltak, de újabb kiadás hiányában a sok használatban elkallódtak.

Szabó Károly RMK.-Tára 1691-re állítja fel a Lengyel Andrásné sajtóját. Működését ez évtől kezdeti Comenius egyik művével s azután egész 1697-ig semmit se ír róla; pedig Kénosi bibliographiájának egyik sajátkezű példánya a gr. Kemény József hagyatékából az erdélyi múzeum könyvtárában volt Szabó K. kezénél. Keveset törődött e nagy tudós a sajtók történetével. A Lengyel Andrásné sajtójának működésével azért tévedett, mert Comenius esonka példányát kapta meg a segesvári gymnasiumban s az unikumon lehet hogy az évszám végső jegye leesett. Comenius e művének egy másodpéldánya is került Szabódról a főiskola könyvtárába, de végefelé ez is hiányos.

Főlemlítésre méltó, hogy a XVIII. százévben egyik énekeskönyvünket is éppen ilyen titokban adták ki. Uralkodása kezdetén Mária Theresia az unitariusoknak még hódolatát sem fogadta el, felküldött követüket még a királyné elé sem bocsátották. Később a porosz háboru idején kibékülvén áldozatkész alattvalóival, megengedte, hogy kiadhassák a rég elfogyott énekeskönyvet. 1749-ben jelent meg ez új kiadás Szentábrahámi Lombárd Mihály püspök felügyelete alatt. Fél száz év óta nem

jelenvén meg énekeskönyv, az egész kiadás mihamar elfogyott. Újabb engedélyt a nyomtatásra a mind sulyosabbá váló időben hiában reméltek. Ebből az következett, hogy a főiskolai könyvtárban a Nagyajtai Kovács István könyvei közt az 1749. énekeskönyvek hű utánnyomására találtam. Alak, díszítés, sőt nyomás tekintetében is majdnem egészen megegyeznek; csak a figyelmes egybevetés és itt-ott a helyesírás némi eltérése véteti észre a két kiadás különbségét.

József császár idejében jutottak megint őseink szabadsághoz, hogy nemcsak énekeskönyvüket (1777, 1786), hanem theologiai műveiket is világ elé bocsáthatták. Az új idők kedvezését némely régi irodalmi kincsük feláldozásával kellett megváltaniok. Így jutott Teleki Sámuel grófhhoz Servet máglyától megmentett híres „Christianismi Restitutiója“, melyet Milton, Newton és Locke egyik névtelen hitsorsosa ajándékozott a XVII. száz évben az erdélyi unitariusoknak. József császár hallván hírét a ritka könyvnek, elkérette a gróftól s egy gyémánt gyűrűt ajándékozott érte. A Kálvintól s vienni inquisitoroktól 1553-ban máglyára szánt könyv maig dísze a bécsi udvari könyvtárnak. Egy német lutheranus püspök innen vétette titkos másolatát s azt nagy titokban sajtó alá adta még a XVIII.-ik száz évben. E második, hű lenyomatból, mely szintén nagyon ritka, két példány van most főiskolai könyvtárunkban Servet más ritka, eredeti műveivel egyetemben, a tudós könyvgyűjtő Simén és Nagyajtai Kovács István hagyományából.

Csaknem félezer éves latin énekeskönyvük is gr. Batthyány Ignác gyulafehérvári püspök könyvtárába jutott. Ugyanide került a titokzatos Batthyány-Codex is, mely 1560 után a Heltai-zsoltárok példájára Kolozsvár irodalmi körétől egybeállítva, Erdély magyar egyházköltészetének, az unitariusok énekeskönyvének (egész 1837-ben megújult kiadásáig) a legelső alapját megvetette.¹

¹ A Codex, mint első prot. graduál s az unitarius énekeskönyv leg-régibb elejének tüzetes egybehasonlítását kiadta az Egyetemes Philologiai Közlöny 1907. évfolyamában.

Dávid Ferencz, a humanista költő.

Ismeretes, hogy Dávid Ferencznek latinnyelvű költeményei is vannak. Nem volt ugyan „poeta laureatus, császári koszorus költő“, a hagyomány sem sorozza a hírneves deák költők közé, ő maga sem sokat ad az effajta dicsőségre, de azért igazságtalanul bánik el vele az irodalomtörténet, ha latin verseiről egyáltalában nem akar tudni. Nemesak a kegyelet nevében kérnek helyet ezek a versek, hanem valahogy a nagy reformator irói képének és egyéniségének a megrajzolásához is oda tartoznak. S ha minden apró-cseprő anagrammatikusnak akad hely irodalomtörténetiróink jóvoltából a magyar-latin Parnassuson, talán Dávid Ferenczet se szoríthatja onnan le az a szerencsés véletlen, hogy ő *egyéb* is volt naiv latin versfaragónál.

A sok *egyébről* sok szó esett már, egyedül csak a humanista költő nem jutott még eddigelé szóhoz. Igaz, hogy rossz idő is jár mai napság, a nemzeti nyelvek és irodalmak korában a szegény humanistákra. Milyen jobb sorsra érdemes buzgósággal, milyen keserves verejtékezéssel kovácsolgatták maguknak az ércnél maradandóbb emléket abban a barbár világban. S a „barbár világ“ azzal állt boszút rajtuk, hogy a saját fegyverüket fordítja ellenük. Holt nyelv: holt művészet. Humanista poesis: talmi poesis. Talmi poesis, mert nem az emberi szív félig öntudatlan kiáradása, nem a nagy megindulások isteni ihletettsége, nem kijelentésszerű megnyilatkozás, hanem bizony legtöbbször keserves körömrágás fanyar gyümölcse, néha csak eltanult szóvirágok ízléstelen összehalmozása s csak nagy ritkán nem üres, lelketlen, kontár mesterkedés. A nyelv a legcsodálatosabb hangszer, de a legnehezebb is. Csak az játszhatik igazi művészettel rajta, a ki már a bölcsőjében magával hozza. A latin nyelvet egy humanista sem hozta magával, azért nem lett közülök a legköltőibb lélekből sem igazi költő.